

ВЕЛИКСИН И АДЕЛ ОМЕР ДЪО ЕЛ

илия ТОДОРОВ

Има литературни произведения, отдавна известни, но незначителни и безинтересни като безименни гробове, пръснати из необятното поле на нашето литературно минало. Те нямат място в пантеона на българската литература, към тях не се връщаме, за да ги препрочитаме или анализираме, не ги преиздаваме в събрани съчинения и антологии. Отвреме-навреме само някой литературен историк си спомня за тях, за да ги спомене в свое изследване, което малцината негови колеги ще прочетат. Но понякога, приближим ли се към тези произведения, опитаме ли се да навлезем в атмосферата на времето, когато са били създадени, да видим живите хора, с които са били свързани, те като че ли се преобразяват, придобиват значение, хвърлят нова светлина върху познати имена и събития или ни връщат към отдавна забравени личности. Всяка една от тези творби има своя история, свой малък свят. И ако успеем да проникнем в този свят, ако съумеем да го разберем, тя се превръща в малко прозорче с изглед към широкия простор на литературната действителност. В крайна сметка нашата представа за литературния живот се конкретизира, познанията ни за миналото на българската литература се обогатяват. А нужно ли е да повтаряме всезвестната истина, че миналото на една литература е органически свързано с нейното настояще, че настоящето постоянно се превръща в минало?

Тук ще стане дума за едно от произведенията на малко познатия, почти забравен днес поет от 60-те и 70-те години на миналия век Димитър Великсин, по-точно — за един от неговите сонети, публикуван във в. „Народност“, г. II, бр. 17 от 16 март 1869 г. под наслов „Сонет за госпожа Адела Хомер дъо Хел, отлична француска поеткиня“. Тази творба привлича днес вниманието преди всичко със загадъчното си посвещение. Остаряла по форма, тя, разбира се, не докосва естетическите сетива на съвременния читател. И ако все пак в нея има някаква красота, това е студената красота на старинен романс.

Впрочем, преди да се обърнем към самата творба, би трябвало да кажем няколко думи за нейния автор. Роден около 1840 г. в Браила в семейството на българи преселници от Сливен, Драгой Великов (истинското име на поета) получава образование в родния си град, където учи първо в румънско, а след това в гръцко училище. След като през 1861 г. завършва Браилската мъжка гимназия, младият човек прави постъпки да продължи образованието си в Прага. Това обаче не му се удава и той е принуден да остане в Румъния. Тъкмо през този период започва усилено да се занимава с литературна и публицистична дейност — първоначално на румънски език с подпис D. Vellisson, а след това и на български с псевдонима Д. Великсин. През 1864 г. той става сътрудник на Г. С. Раковски в издаването на в. „Бъдущност“, който излиза едновременно на български и румънски език, а през втората половина на 60-те години редица негови стихотворения и статии се появяват в българските емигрантски издания „Общ труд“, „Дунавска зора“ и „Народност“ (част от материалите във в. „Народност“ са на български, други на румънски и френски език). През 1869 г. Великсин заминава за Париж, където слуша лекции по литература в Колеж дьо Франс и в Сорбоната. Само след една година обаче той се завръща в Румъния и остава тук до Освободителната руско-турска война. През 70-те години Великсин продължава да печата стихотворения на български, румънски и френски език, но след това постепенно се отчуждава от поезията. През 1878 г. той идва в България, но малко по-късно отново

заминава за Румъния — вече като служител в българското дипломатическо представителство. След няколко години се завръща в България, установява се в столицата София, но живее сам, забравен от всички, затворен в себе си и напълно чужд както на литературния живот, така и на обществените борби. През 1896 г. той заминава на лечение в Париж, където преждевременно завършва жизнения си път.

За живота и творчеството на Великсин е писано сравнително малко. Може би най-хубавото си остава онази великолепна „животописна беседа“, която Вазов помества наскоро след смъртта му във в. „Мир“ и която след това намира място в сборника „Пътър свят“¹. Заслужава да се споменат също статията на д-р К. Кръстев², Н. Начов³ и К. Цанков⁴, както и обширното изследване на Михаил Кремен, подготвено още през студентските му години и напечатано с истинското му име М. Грозев⁵. След това Великсин е задълго забравен. В последно време обаче се забелязва — както у нас, така и в Румъния — възобновяване на интереса към неговото творчество⁶, заговоря се дори за необходимостта от едно по възможност пълно издание на съчиненията му⁷.

Сонетът на Великсин, посветен на Адел Омер дьо Ел, е интересен не толкова като художествена творба, колкото като факт в историята на българската възрожденска литература. Забележително е наистина, че един български поет от епохата на Възраждането, сътрудник на Раковски и съвременник на Ботев, се обръща към една френска поетеса, посвещава ѝ свое стихотворение. Ето впрочем пълния текст на това поетическо послание⁸:

СОНЕТ

за госпожа Адела Хомер дьо Хел
отлична француска поеткиня

От най-младата си възраст със възторг се удивлявах
на оная красна дарба, що бог сам Ви е дарил;
Ваште стихове прекрасни изуств даже съм учил
едно време кат Парнаса ежедневно посетях.

Колко пъти, поеткиньо, сладкогласната Ви лира
е тревожила сърце ми! И си казвах с жален глас:
„Боже, защо таквоз цвете не расте и между нас?
Защо такваз звезда ясна между нас не се намира?“

Ако бог ми е изпълнил туй желание, не зная;
но аз бих щастлив Вас лично, госпожа, да Ви позная
и наслаждно ще Ви помня до последния си ден.

Вашето сърце чувствливо зная колко състрадава
за народа ни злощастен, и той впрочем се надява,
че гласът Ви ще разкаже колко той е убеден*!

¹ И. Вазов. Великсин. Животописна беседа. — Мир, № 393, 29 май 1897; вж. също: И. Вазов. Събрани съчинения. Т. 9. С., 1976, 118—121.

² К. Кръстев. Д. Великсин. — Критика, 1, 1891, № 6, 199—205.

³ Н. Начов. Димитър Великсин (Историко-литературни бележки). — Иллюстрация Светлина, 8, 1898, № 3, 1—5 (допълнение: Иллюстрация Светлина, 15, 1907, № 9—10, № 9—11; № 11—12, с. 31).

⁴ К. Цанков. Няколко думи за Великсин. — Българска сбирка, 5, 1898, № 6, 530—537.

⁵ М. Грозев. Великсин като поет. — Известия на семинара по славянска филология, 1, 1905, 303—340.

⁶ Ил. Годоров. Билингвистичната поезия на Димитър Великсин. — В: Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в. С., 1980, 264—284; S. T. Tarinska, R. Florea. Un scriitor bilingv — Dimitar Veliksin. — Revista de istorie și teorie literara, 31, 1983, № 1, 75—77.

⁷ Такова издание се подготвя съвместно от българската изследователка Стефана Таринска и румънската специалистка Родика Флора.

⁸ Публикацията е придружена с превод на френски език, направен от самия автор в проза и предназначен за читателите, които не са знаели български. Може би сред тях е била и самата поетеса, към която е адресирано стихотворението.

* Т. е. изпаднал в беда, нещастен (Бел. м. — Ил. Т.).

Виждаме, че години наред Великсин е ценен високо стиховете на френската поетеса, възхищавал се е от тях, учил ги е дори наизуст. Тези стихове са събуждали у него надеждата, че и у нас ще разцъфтят подобни таланти, че и на българския литературен хоризонт ще изгреят ярките звезди на истинските поетически дарования. В онова време обаче, когато народът изнемогва в ярема на робството, поетът не е могъл да забрави нито за миг за неговите страдания. Той вярва, че отзивчивото сърце на френската поетеса не е безразлично към тези страдания и се надява, че гласът ѝ ще разкаже на света за тежката участ на неговия поробен народ.

Но коя е впрочем Адел Омер дьо Ел, тази „отлична француска поеткиня“, оставила толкова дълбоки следи в живота на нашия Великсин? Какво е публикувала? Има ли запазен архив? Какво място ѝ е отредено във френската литературна история? Уви, оказва се, че като поетеса тя е отдавна забравена. Напразно ще търсим името ѝ в десетките курсове по история на френската литература, напразно ще се опитваме да открием сведения за нея и за нейното творчество във френските литературни енциклопедии, в различните справочници и в многобройните, извънредно богати литературни библиографии. Никъде нищо! Неволно пада сянка на съмнение: съществувала ли е в действителност такава френска поетеса? А може би се касае за някоя пишеща дама от френски произход, която по онова време е живяла в Румъния? Но и в румънския литературен печат не откриваме данни за подобна поетеса⁹.

Днес едва ли щяхме да узнаем нещо повече за Адел Омер дьо Ел, ако нейното име не беше свързано с един друг поет, при това един от най-големите поети на XIX в. — великия М. Ю. Лермонтов¹⁰. За тази връзка, останала в дълбока тайна, се заговоря едва през 1887 г., след като П. П. Вяземски, синът на известния руски поет П. А. Вяземски, публикува на страниците на сп. „Руский архив“ няколко сензационни писма на Адел Омер дьо Ел до Лермонтов, съдържащи интересни подробности за краткотрайната, но необикновена любов между двамата, внезапно пламнала и също така внезапно угаснала¹¹. Описани са няколко бурни кавказки нощи през август 1840 г., изпълнени с опасни преследвания и с кратковременното блаженство на взаимно щастие. Но съвсем наскоро младата жена е принудена да отпътува — тя потегля за Крим, за да последва своя съпруг¹². Малко по-късно Лермонтов заминава при нея в Ялта. Следват нови щастливи срещи, разходки сред природата, задушежни разговори, красиви мечти, размяна на стихотворения. В едно от писмата, публикувани от П. П. Вяземски, се съдържа текстът на стихотворението на Адел Омер дьо Ел „Le Rossignol“ („Славейт“), посветено на Лермонтов. В същата публикация е поместено и Лермонтовото стихотворение „A madame Hommaire de Nell“ („На госпожа Омер дьо Ел“), написано на френски, което наскоро след това бива включено в изданията на неговите съчинения.

Изнесените от П. П. Вяземски данни намират, разбира се, своевременно място в изследванията, посветени на живота и творчеството на М. Ю. Лермонтов. Те се оказват особено привлекателни за авторите на романизираните биографии. Срещите на Лермонтов с Адел Омер дьо Ел, доукрасени от творческата фантазия, са описани в повестите и романите на К. Болшаков „Бягството на пленниците“ (1929), Б. Пилияк „Хазарт в живота“ (1929), П. А. Павленко „13-та повест за Лермонтов“ (1932), С. Н. Сергеев-Ценски „Мишел Лермонтов“ (1933) и др. Те са представени и в първия игрален филм, посветен на живота на М. Ю. Лермонтов „Кавказки пленник“ (1930), подготвен по сценарий на П. Е. Щеголев и В. А. Мануйлов. Истинската сензация обаче

⁹ В издадената от Института за история и теория на литературата „Дж. Калинеску“ при Румънската академия за обществени и политически науки „Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în perioade 1859—1918. Vol. II. Literaturii romanice (București, 1982. 440 p.) нейното име изобщо не фигурира.

¹⁰ Основната литература вж. у: Е. К. Завьялова. Омер де Гелль. — Лермонтовская энциклопедия. М., 1982, 353—354. Най-подробни сведения се съдържат в публикацията „Новое об Адел Омер де Гелль“. (Литературное наследство. Т. 45—46. М., 1948, 761—775).

¹¹ П. П. Вяземски и М. Ю. Лермонтов и г-жа Гоммер де Гелль в 1840 г. — Русский архив, 1887, № 9, 129—142.

¹² Игнас—Ксавие—Моранд Омер дьо Ел (1812—1848), френски геолог и пътешественик, от 1838 до 1841 г. работил в Кавказ, Крим и Южна Русия, а от 1844 до 1848 г. в Турция и Персия. Автор на книгите: *Les steppes de la mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie méridionale. Voyage pittoresque, historique et scientifique.* . . Paris, P. Bertrand. Strasbourg, v. Levrault, 1843—1845; *Voyage en Turquie et en Perse, exécuté par ordre du gouvernement français, pendant les années 1846, 1847 et 1848.* . . V. 1—4. Paris, P. Bertrand. 1854—1860.

настъпва, когато в архива на П. П. Вяземски бива намерен пълният текст на писмата и записките на Адел Омер дьо Ел, разкриващи нови подробности от интимните ѝ взаимоотношения с големия руски поет. През 1933 г. материалите били публикувани в превод на руски език от авторитетното съветско издателство „Academia“ под редакцията на М. М. Чистякова¹³. Още през следващата година книгата била издадена във Франция в превод на Марк Слоним, с негов предговор и бележки¹⁴. Тук тя се посрещнала с необикновен интерес: в една от първите рецензии във в. „Les nouvelles littéraires“ (1934, № 633) се подчертавало, че спомените на Адел Омер дьо Ел „хвърлят ярка светлина върху събитията от онази епоха“.

Лермонтов и Великисин! Колко неочаквана е тази среща: от една страна, гениалният руски поет, а от друга, неговият скромен български събрат; между двамата една интересна жена, загадъчната френска поетеса Адел Омер дьо Ел. Това е привлекателен сюжет за приключенски роман, чието действие би могло да започне в Кавказ и Крим, да премине през задмените кафенета в Букурещ и Браила, за да завърши в блестящите салони на Париж. И може би този роман щеше да бъде написан, ако връзката на Адел Омер дьо Ел с Лермонтов не беше съвременно подложена на съмнение. Още през май 1934 г. съветският изследовател Н. О. Лернер изнесъл доклад в Института за руска литература в Ленинград, в който оспорил автентичността на писмата и записките на Адел Омер дьо Ел. Една година по-късно П. С. Попов убедително доказал на страниците на сп. „Новый мир“, че истинският автор на тези материали е самият П. П. Вяземски¹⁵. В края на 1934 и в началото на 1935 г. във френския печат също се появили редица публикации, в които се разобличавала прозрачната мистификация¹⁶. Не липсвали дори куриози. Един от френските автори — Жан Жак Брусон — се опитал да обясни този факт като своеобразна политическа провокация: болшевиките уж нарочно били поставили този капан, за да се хванат в него наивници като Марк Слоним; той горещо разкритикувал злополучния преводач и дори му препоръчал да напусне пределите на Франция.

В известен смисъл мистификацията обаче изиграла положителна роля — именно благодарение на нея днес можем да узнаем нещо повече за истинската Адел Омер дьо Ел, която още тогава се оказала напълно забравена в своята родина. Някой си П. Р. Шварц, реловен читател на в. „Je suis partout“ („Аз съм навсякъде“), заинтересуван от повдигнатия шум във вестниците, успял да издери в библиотеките в Мюлхаузен биографични данни за съпрузите Омер дьо Ел. Той попаднал на две публикации на елзаския художник Гутцвилер, земляк на Ксавие Омер дьо Ел. Първата от тях (в. сп. „Revue d'Alsace“, август 1860 — март 1861 г.) била подробна биография на Ксавие, а втората („Спомени от Елзас“, Белфорт, 1898) съдържала редица страници, посветени на Адел. Извлечените данни П. Р. Шварц изпратил в две писма до редакцията на в. „Je suis partout“, които били напечатани в подлистниците на Жан Жак Брусон от януари 1935 г. От тях именно научаваме, че съпругът Ксавие Омер се родил през 1812 г. в Алткирх, малко градче край горното течение на Рейн. Семейството дьо Ел, принадлежащо на неговата майка, той прибавил към името си едва през 1839 г., след като бил награден от руския цар Николай I с ордена „Свети Владимир“ за откриването на желязна руда край бреговете на Днепър. Адел била родена в Сент Етиен около 1817 г., дъщеря на военен от времето на Наполеон, с моминско име Жан-Адел Ерио. През 1833 г., едва шестнадесетгодишна, тя се омъжила за Ксавие, който току-що завършил минното училище в родния ѝ град. Наскоро след това, през 1835 г., двамата заминали за Цариград, а малко

¹³ Оммер де Гелль. Письма и записки. Ред., вступ. статия и примечания М. М. Чистяковой. М.—Л., 1933. 472 с.

¹⁴ A. Hommaire de Hell. Mémoires d'une aventurière. 1833—1852. Préface, notes et traduction de M. Slonim. Paris, Ed. Plon, 1934, XXXVIII+264 pp.

¹⁵ П. С. Попов. Мистификация. (Лермонтов и Омер де Гелль) — Новый мир, 1935, № 3, 282—293.

¹⁶ Например двете статии на Жак Буланже: „Една фалшива кореспонденция“ и „Спомените на Адел Омер дьо Ел“, поместени във в. „Temps“ съответно от 24 ноември и 11 декември 1934 г.; статията на Леон Трейк „Галантният и авантюристичен живот на Адел Омер дьо Ел“ (в. „Gringoire“, 28 декември 1934 г.); статията на Албер Пти „Съмишлените мемоари на една авантюристка“ (сп. „Revue de Paris“, 1935, № 3); няколко статии на Жан Жак Брусон във в. „Je suis partout“ от декември 1934 и януари 1935 г.

по-късно за Гърция; през 1838 г. те се установили в Южна Русия, където съпругът с увлечение извършвал своите геоложки и етнографски проучвания в района на Каспийско море и по Черноморското крайбрежие. През 1842 г. двамата пристигнали в Молдавия, откъдето наскоро след това поради влошеното здравословно състояние на Ксавие се завърнали във Франция. Тук обаче не останали дълго. През 1844 г. младият учен получил задача да замине за Близкия изток. Придружен от съпругата си и художника Жул Лоран, той тръгнал за Персия, но спрял за малко в едно селце, недалеч от Цариград, където съпругеската двойка се разделила завинаги: поради тежките условия на пътуването Адел се завърнала в Париж, а Ксавие и художникът Жул Лоран потеглили за Персия; след няколко години, на 30 август 1848 г., неуморимият учен и пътешественик починал. Така Адел Омер дьо Ел, едва 30-годишна, останала млада вдовица, като посветила остатъка от живота си на възпитанието на тримата си сина Едуард, Густав и Леон, които много обичала. Същевременно тя успяла да обнародва неиздадените съчинения на своя съпруг; издала още няколко други книги. Според спомените на Гутцвилер към края на 50-те години Адел Омер дьо Ел прекарала известно време в Южна Франция, в градчето Карпантър, където живеел художникът Жул Лоран със семейството си. По това време при едно пътуване до Монпелие тя посетила в затвора известната мадам Лафарж. Убедена в невинността ѝ, Адел Омер дьо Ел написала в нейна защита романа „Мадлена дьо Нопал“, който бил напечатан в едно от излизашите тогава списания. Пак от това време датира и единственото изображение на Адел Омер дьо Ел — портретът ѝ, нарисуван от Жул Лоран. По-нататък Гутцвилер разказва, че през 1863 г. Адел Омер дьо Ел предприела пътешествие до остров Мартиника, където се намирал най-големият ѝ син, който бил преподавател по математика. През 1870 г. тя се оказала в обсадения Париж и преживяла много тежко събитията. След Френско-пруската война Адел Омер дьо Ел замянала за родния си град Сент Етиен, където не след дълго починала.

Това са накратко по-важните данни, които П. Р. Шварц е извлякъл от спомените на Гутцвилер. Пред нас се очертава образът на любеща и предана съпруга, която няма нищо общо с лекомислената авантюристка, изобразена в писмата и записките от архива на П. П. Вяземски. Но дали Гутцвилер е знаел всичко и дали е разказал всичко, което е знаел; дали все пак тя не е имала някаква, макар и мимолетна връзка с Лермонтов? Ето че в единствената стихосбирка на Адел Омер дьо Ел „*Rêveries d'un voyageur*“ („Блянове на пътешественика“) наистина откриваме стихотворението „*Le Rossignol*“ („Славейт“), при това с посвещение: „*A L. . .*“¹⁷ Освен това се натъкваме на още един небезинтересен факт. Преди двадесетина години в сп. „Русская литература“ се появи кратка статия, в която се съобщаваше за неизвестна епиграма на Н. С. Мартинов по адрес на М. Ю. Лермонтов¹⁸. Тази епиграма, започваща с думите:

Mon cher Michel!

Оставь Адел. . .

поставя отново на дневен ред въпроса за връзките на М. Ю. Лермонтов с френската поетеса. Разбира се, тук не става дума за ревизиране на заключението относно мистификацията на писмата и записките от архива на П. П. Вяземски. Съветското литературознание е изяснило отдавна и окончателно този въпрос. Но не е изключено все пак мистификацията да се е основавала на действителен случай, т. е. П. П. Вяземски да е тръгнал от някакъв реален факт, който неговата фантазия силно е преувеличила.

Нека прочее оставим този въпрос на специалистите-лермонтоведи и да се върнем отново към връзките на Великия с Адел Омер дьо Ел. Стана вече ясно, че през 1869—1870 г., по време на Френско-пруската война, когато нашият поет е бил в Париж, Адел Омер дьо Ел също се е намирала във френската столица.

Но Великия е могъл да се срещне с френската поетеса преди това в Румъния. Макар че все още не са проучени връзките ѝ с тази страна¹⁹, натъкваме се на един факт, който ни дава ос-

¹⁷ *Rêveries d'un voyageur. Poésies par Mme Adèle Hommaire de Hell. Orient, Russie et Moldavie. Paris, 1846, 217—220.*

¹⁸ И. Г л а д ы ш. К истории взаимоотношений М. Ю. Лермонтова и Н. С. Мартынова. (Неизвестная эпиграмма Мартынова). — Русская литература, 1963, № 2, 136—137.

¹⁹ Първото съобщение за Адел Омер дьо Ел в румънския печат откриваме в издаваното в Яш списание „*Spicitorul moldo — român*“ (1841, ian.-febr., p. 85), където се казва, че съпруг-

новане да заключим, че тя е била свързана с румънската действителност — оказва се, че един от нейните синове (Едуард) е живял в Румъния и че е издавал тук през 1867—1868 г. вестник на френски език — „*Revue de la Roumanie*“²⁰. Напълно естествено е да се очаква, че някогашната страстна пътешественичка го е навестявала. И наистина предговорът към второто издание на нейната мемоарна книга „Степите на Каспийско море“, излязло в Париж през 1868 г., носи дата под текста: „Галац, 22 юни 1868 г.“; в същия предговор Адел Омер дьо Ел съобщава за едногодишното си пребиваване „в румънските провинции“²¹. Оказва се следователно, че тъкмо по времето, когато синът ѝ Едуард издава своя вестник, тя се е намирала в Румъния²². Това е времето на революционен подем сред българската емиграция — подготовката и преминаването през Дунава на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа възбужда силно духовете; дори в румънския печат се заговоря усилено за българския въпрос. Налице са всички основания да се предположи, че Адел Омер дьо Ел се е заинтересувала от българската революционна емиграция, сред видните представители на която е бил поетът Димитър Великин. От друга страна, и Великин също е имал достатъчно основания да се интересува от личността на френската поетеса, чиито стихове той вече добре е познавал. Ето защо можем да бъдем почти сигурни, че първата им среща е станала на румънска земя. За запознанство преди март 1869 г. съвсем определено говори и десетият стих на цитирания сонет: „Но аз бих щастлив Вас лично, госпожа да Ви позная“. Разбира се, пристигайки няколко месеца по-късно в Париж, Великин едва ли е пропуснал да потърси там Адел Омер дьо Ел, да ѝ засвидетелства своето уважение, да потърси нейната подкрепа. Засега обаче не разполагаме с конкретни данни за личните контакти между тях.

Следователно единствената реална и значима връзка между Великин и Адел Омер дьо Ел си остава малкото томче с нейни стихотворения, издадено в Париж през 1846 г. и незная кога и как достигнало до нашия поет. Ясно е, че към края на 50-те или в началото на 60-те години, когато Великин учи в Браилската мъжка гимназия, книгата вече е била в негови ръце (по собственото му признание „от най-младата си възраст“ той се е възхищавал от стиховете на френската поетеса). Значи, в продължение на десетина години, до 1869 г., когато пише своя сонет, той е живял с поезията на Адел Омер дьо Ел, обръщал се е често към нея, учил я е наизуст. Всъщност, това е времето на неговата най-активна литературна дейност. Не бива да се забравя, че Великин се е ползвал с авторитета на добре подготвен литератор сред своите съвременници. Достатъчно е да припомним Вазовите думи: „За Великина Ботев създаше в кафенето на Ганча Габровеца в Галац: „Аз съм поет по душа, Великин е поет по изкуство.“²³ Ето защо не е безинтересно да прелистим въпросната стихосбирка, да видим какво е привличало в нея нашия поет, а може би и не само него.

От пръв поглед се вижда, че това е поезия, родена под знака на романтизма. Още в краткия предговор с дата „Париж, 15 септември 1845 г.“, долавяме романтичното настроение и романтичната образност, които преминават през цялата книга. „Преди около 12 години — разказва авторката — едно весело общество, в което бях и аз, се настаняваше при изгрева на слъз-

зите Омер дьо Ел (геолог и поетеса) са достигнали степените на Волга и Астрахан. По-късно в изданието за 1854 г. „*Calendarul prevestitor al vestitului astronom Cazamia*. . .“ (București, 1853, p. 84—86) е поместено в превод на румънски език нейното стихотворение „Елиза Меркьор“. Възможно е да има и други сведения за нея или други нейни публикации в румънския печат.

²⁰ Вестникът е започнал да излиза през октомври 1867 г. в Галац, но наскоро след това се е преместил в Букурещ. Не всички негови броеве са запазени. По сведения на румънската преса от това време той е бил най-добрият и най-изисканият френски вестник, издаван дотогава в Румъния (*Sentinella româna*, V, № 86, 1 oct. 1867). С какво се е занимавал по-късно Едуард Омер дьо Ел, засега не е ясно. Известно е само, че през 1881 г. той издава малка книга под заглавие: „*La navigation des rivières roumaines et le projet du prince George Bibesco*“ (самата книга не съдържа никакви данни за своя издател).

²¹ *Les steppes de la mer Caspienne. Voyage dans la Russie méridionale* par Mme Adèle Hommaire de Hell. Deuxième édition. Paris. Librairie académique Didier et c^{ie}, 1868, p. I—IX.

²² Сред запазените в Библиотеката на Румънската академия на науките броеве на в. „*Revue de la Roumanie*“ има няколко, в които са поместени очерците на Адел Омер дьо Ел „Три прочути жени“ (№№ 20—22, 23—26, излезли между 9 февруари и 22 март 1868 г. — за госпожа Крюденер, принцеса Калиция и графиня Гоше (и трите свързани с руската история от първата половина на XIX в.).

²³ И. Вазов. Събрани съчинения. Т. 9. С., 1976, с. 119.

цето на моста Гард, за да прекара там целия ден. След като приветствахме с възгласи на възхищение този прекрасен спомен за романското величие и обиколихме, тичайки, дивите местности, които го заобикалят, ние бързо се събрахме около провизните, разположени върху тревата в цялата ѝ полска простота; после всеки се залавяше да утоли живия апетит, изострен от тичането и свежия утринен въздух. Мястото, което бяхме избрали за театър на нашите гастрономически подвизи, се намиреше срещу пещерите, разположени под същата планина, където се опираше мостът. Тези пещери, твърде широки и изпълнени със сталактити, имаха тогава зловаща репутация в страната. Просяци, скитници, дори злодеи намираха там убежище, което никой не мислеше да им оспорва. Появата на една стара циганка, която излезе изведнъж от една от тези пещери, нямаше защо да ни учудва; тя беше посрещната с възгласи „браво“ и радостни викове, които я накараха бързо да дойде при нас. Всеки, който я попита, получаваше предсказание за бъдещето; и бог знае защо тези предсказания бяха изслушвани и тълкувани от всички тези луди глави, очаровани от подобен случай! Само аз, незаинтересувана да зная бъдещето, не бях се обърнала с въпрос към старата, когато много гласове се чува, че и аз би трябвало да се допитам на свой ред. Тогава циганката, гледайки ме втренчено, взе ръката ми, като изучаваше внимателно линиите, след това продължи да ме гледа, без да говори. „Какво ще ѝ предскажете?“ — ѝ викаха от всички страни; „Хороскопът ѝ, ние искаме нейния хороскоп!..“ Това младо момиче — каза накрая врачката със замислена въздишка — това младо момиче ще има особена съдба!“ „Каква? Каква? Никакви тайни!“ Но без да се безпокои от тези настоявания, старата, показвайки ми една птичка, която прелиташе бързо над главата ни, ми прошепна съсем тихо, за да бъде чута само от мен: „Гледай тази птичка, гледай, тя лети към слънцето; като нея ти ще преминеш през пустини и морета и ще пешш, за да забравиш своята умора!“ Нека никой не се учудва сега, като види стихотворенията, излезли изпод перото на една жена, да носят толкова различни дати. Както предсказа циганката, аз прекосих пустини и морета и пях. . . „за да забравя умората.“

Книгата представлява своеобразен лирически дневник, воден в продължение на десетина години — от 1836 до 1844 г., по време на пътешествията на Адел Омер дьо Ел в Турция, Русия и Молдавия. Тя съдържа 36 стихотворения, подредени хронологично (повечето с означена дата и място на написването). Първите шест стихотворения са възникнали в Турция през 1836—1837 г.; следващите 23 стихотворения са написани в Русия през периода 1838—1841 г.; други шест стихотворения са създадени в Молдавия през 1842 г., а последното стихотворение „На моята муза“ има дата под текста „Париж, 1844“. В повечето от стихотворенията са отразени непосредствените впечатления и преживявания на младата пътешественичка; в други преобладава поезията на размисъла. Но всички те са обогатени от една постоянна тъга, в тях като правило преобладават миънорните тонове. Ето например първото стихотворение „Бъдеще“ с дата под текста: „Константинопол, 1836“. На фона на нощната картина край Босфора (беззвездна нощ, притихнало море, безмълвна тишина, пронизвана от погребални крясъци на нощна птица), поетесата си задава вечния въпрос за смисъла на човешкото битие. Тя има една-единствена мечта: в нейните песни да се възлети душата ѝ, за да остане да живее в бъдещето. Смъртта за нея не означава „да се върне на алчната земя това, което ни е дала изобилно или оскъдно от живота и от мъките“, а „да видиш своето неизвестно име да се заличи от земята, без да живее в сърцата“. Стихотворението е проникнато с тревожни предчувствия, със страх пред неизвестността. В същата емоционална гама е и друго едно стихотворение под наслов „Минало“, писано пак по това време. Странно е, че от сърцето на една толкова млада, едва двадесетгодишна жена, са могли да се отронят такива песимистични стихове²⁴:

Защо да се преследва химерата на едно скъпо име,
да се извикват от миналото изгарящи спомени
и да се преминават годините с ефимерно течение,
когато пътят е свършен и желанията са угаснали?

²⁴ Преводът на цитираните стихотворни откъси зук и по-нататък е буквален. В оригинала стихотворенията навсякъде са римувани.

Когато мечтите си отиват, когато очите са без сълзи,
когато илюзиите се изправят една срещу друга,
когато умореното сърце не намира прелести
в шепнешата вълна, в пролетта, в любовта?

Когато бъдещето, някога толкова прекрасно в очите ни,
е изпразнено вече от своите богати съкровища,
когато нашият дух, уморен от блудкав живот,
се обвива в мълчание и забравя винаги?

Когато нашите зимни слънца едва прогонват сянката,
която, следвайки нашите стъпки, се простира бавно
и ни изглежда всеки ден и по-студена, и по-мрачна,
и ни предава, победена, на отчаянието?

Когато сломявайки без милост семейните ни връзки
и хвърляйки върху стъпките ни черната си траурна мантия,
смъртта безспирно гони, убива, разпилява
всички скъпи неща, които са нашата гордост?

Не е необходимо да познаваме отблизо френската литература от средата на миналия век, за да се досетим, че това са подражателни стихове, че в тях не звучи искреният глас на поетесата, че това не е истинското ѝ лице, а по-скоро една харесана от нея маска, една обикната поза. Подражателността в поезията на Адел Омер дьо Ел проличава също и във факта, че редица от нейните любовни стихотворения са писани по адрес на жени, т. е. лиричният герой в тях е мъж, който се обръща към своята възлюбена, опиянен от нейната красота („Гъркинята“), стоплен от нежната ѝ усмивка („Оздравяване“) или разяждан от ревност и недоверие („Отговорете ми“). Дори в случаите, когато пише за своите интимни преживявания, авторката не може да се освободи напълно от позата, от маниерността. Например в автобиографичното стихотворение „Той“ с дата: „На бреговете на Днестър, 1838“, посветено очевидно на любимия ѝ съпруг Ксавие Омер дьо Ел, срещаме същата безпричинна меланхолия. Вечер е. Поетесата е седнала тъжно на своя диван. Тя не чува друг шум освен ударите на своето сърце, което се вълнува и се съкрушава под дългите ридания. Животът у нея замира, нейните уморени чувства си почиват, кръвта ѝ не тече в жилите, времето за нея е спряло. Единствено бог може да я изтръгне от тази дълбока летаргия, да събуди в нейната задрямала душа способността да обича и да си спомня. И ето, че внезапно времето възобновява своя ход, нежната надежда като очарователен балсам се влива в чувствата ѝ, любовта идва, за да позлати нейните съкровени мечти. Тя вижда отново този, чийто живот е и неин живот, избраница на своята съдба. Следват няколко строфи, посветени на любимия съпруг:

Откакто бог го постави на моя път
като свеж извор в краката на пътешественика,
като звезда в небето за моряка, който се колебае,
като очарователен оазис в недрата на пустинята;

аз видях всичко да сияе в моето младо съществуване;
една и съща воля ни подкрепя и ни ръководи;
нашата цел е една и съща и една и съща надежда
като безсмъртен фар осветява нашата нощ!

Един и същи вятър надува платната на нашия кораб,
едно и също желание ни следва през бурните вълни,
в синия небосвод ние имаме една и съща звезда,
ние имаме една и съща любов, една и съща душа за двамата!

Но Адел Омер дьо Ел не намира успокоение дори в тихото пристанище на семейната любов. Тревожни предчувствия свиват сърцето ѝ, измъчват я кошмарни видения. Тя си представя как крехкият кораб на семейното щастие ще попадне сред бездната на бушуващото море, въл-

вите ще го подхвърлят напосоки, бурята ще гърми, светкавици ще прорязват небето, а двамата уплашени пътници ще треперят от страх, безпомощни сред тази бясна стихия:

Като двойка птици, изненадани от бурята,
ние търсим убежище на дъното на леката си лодка,
като чакаме, молейки се, бурята да спре,
умореният ураган да изпусне своя последен вик.

Едва ли е нужно да разглеждаме подробно стихосбирката на отдавна забравената френска поетеса. Тези няколко шрихи очертават може би най-съществените особености на нейния творчески натюрел. Твърде еднообразна, твърде монотонна ни изглежда днес поезията ѝ: море, небе, слънце, луна, звезди, вълни, гори, цветя, буря, тишина, лъчи, мъглини — това са образите, които изпълват повечето ѝ стихотворения. Но най-любимият, най-често срещаният е образът на птицата, и то на самотната птица. Неслучайно, разбира се, този образ се появява още в предговора; неслучайно циганката врачка сравнява младата поетеса със самотната птица, която, устремена към слънцето, преминава пустини и морета и пее, за да забрави умората. В стихосбирката откриваме редица стихотворения, в които е използван този образ („Астрахан“, „О, ако бях птица!“, „Мечтателката“, „Славейт“, „Всеки си има своята съдба“, „Елиза Меркюр“, „Франция“, „На моята муза“ и др.). Както вече беше отбелязано, стихотворението „Славейт“ има посвещение „На Л. . .“ Трудно е обаче да се каже дали то има нещо общо с Лермонтов. Не само датата под текста: „Молдавия, 1842“ (една година след неговата смърт), но и някои други обстоятелства ни навеждат на мисълта, че това стихотворение едва ли е посветено на великия руски поет, че по-скоро Адел Омер дьо Ел възпява тук любимата си сладкопойна птица, без каквато и да било алегория. Но трябва все пак да признаем, че поантата на стихотворението дава известна възможност за двойствено тълкуване:

Да, това си ти, славею, твоята нежна магия
роди в моето ранено сърце елегията,
даде му сила да пее за своите болки
и да намира понякога удоволствие в сълзите!
Благодаря, мой нежни поете! . . . Всичко, което душата
в своя таен култ може да задържи от пламъка, е за теб;
за теб е необятната прелест на далечните спомени
и мечтите за слава, които покриват моите желания!
За теб е всичко, което излиза от моята неизвестна лира,
всичко, което може да ласкае моята опияняваща младост,
всичко, което моята мисъл има от блясъка, от свежестта,
всичко, което хармонията събужда в моето сърце!

В поезията на Адел Омер дьо Ел има още един момент, който непременно би трябвало да бъде отбелязан — пиететът към екзотиката, възторженото отношение към Изтока. Поетесата многократно изразява възхищението си от посетените страни: Турция с незабравимия Стамбул, Гърция с красивото крайбрежие, Русия с неповторимите Волга и Днепър, Кавказ и Крым. Най-силно, най-отчетливо това отношение се чувствава в стихотворенията, писани в Русия. Адел Омер дьо Ел е очарована и от природата, и от градовете, и от хората, които среща в тази страна, от нейното настояще и от нейното минало. Тя посещава две обширни стихотворения на Крым (първото с дата: „Бахче Сарай, в палатите на хана, 29 април 1841“, а второто — „Ялта, 2 май 1841“); друго стихотворение е посветено на Астрахан, датирано от 1839 г. В много от останалите стихотворения, независимо от това къде са писани — край бреговете на Днепър и Волга, в Таганрог или Кисловодск, на Черноморското или Каспийското крайбрежие — също е намерило място възторженото отношение към далечната страна. Има например едно интересно стихотворение под наслов „Франция“, възникнало в Одеса през 1840 г. Трудно може да се определи кое е основното чувство тук — дали носталгията и преклонението пред Франция или любовта и възхищението от Русия. Поетесата заявява, че е благодарна на своята родина за нейното престижно име, което ѝ осигурява радушен прием навсякъде — не само сред руснаците, но и сред

другите народности, населяващи тази необятна страна: татари, калмици, киргизи и пр. Тя изпитва гордост, че е първата френска жена, която е оставила Европа и е дошла тук, за да съзерцава тези неповторими красоти:

О, колко обичах да гледам от Каспийско море
рибарските къщи и неясния бряг,
как чезнат бавно във вечерната мъгла!
Колко обичах да стоя на опустелия плаж,
когато приливът, ураганът, немирната вълна
покриваха лудо с пяна и отломки.

Колко обичах Астрахан, този източен град,
който се разстила небрежно по брега на Волга
и носи неземното име на звездата на пустинята!
Колко обичах неговите пазари, неговите позлатени куполи,
неговите канали, неговите дворци, свещените му старини
и неговите пясъчни равнини, където се губи погледът!

Ако някога лъч от чиста поезия
като красив метеор е светвал в моя живот
и е откъсвал моята душа от реалността,
това беше денят, в който тръгнах по тази земя,
чиято природа е неплодна и самотна,
но на която бог е дарил безкрайността.

Днес не знаем със сигурност дали Адел Омер дьо Ел е продължила да пише и да печата стихове, след като е издала през 1846 г. своята единствена стихосбирка „Блянове на пътешественика“. Последното стихотворение, поместено тук („На моята муза“) с дата под текста „Париж, 1844“, звучи твърде песимистично в това отношение:

Изчезна ли ти, за да не се върнеш вече,
Музо, от която очаквах толкова голямо бъдеще?
Не ще ли те видя вече през моите безсънни нощи,
наведена над мен да ме обкръжаваш с чудеса,
да озаряваш моята нощ с лъчите на своя поглед. . .

По всичко личи, че за Адел Омер дьо Ел поезията е била неразделима от пътешествията, както впрочем и пътешествията от поезията. Не само това стихотворение, но и прочитът на цялата стихосбирка ни убеждава, че нейните стихотворения са отзвук на душевните трепети, които младата жена е изпитвала при срещата с непознати страни, градове и хора. Няма ли пътешествия, няма и трепети; няма поезия — вдъхновението не я навестява. Неслучайно в последното стихотворение поетесата се обръща към своята Муза с думите:

Е, добре! Да тръгнем утре; светът е още голям,
ако и да сме видели от залеза до изгрева
много различни народи, много различни небеса,
нека към други брегове ни понесат нашите скитнически стъпки.

Но дори Адел Омер дьо Ел и да е писала други стихотворения, засега не можем да бъдем сигурни, че те са стигнали до Великсин. Онова, което знаем с положителност е, че той е познавал френската поетеса по нейната единствена стихосбирка — като епиграф към едно негово стихотворение, посветено на Г. С. Раковски, нашият поет е използвал нейни стихове, изрично посочвайки под текста заглавието на стихосбирката: „*Réveries d'un voyageur*“.

Всъщност заслужава да се кажат няколко думи специално за това стихотворение. Преди всичко трябва да се отбележи фактът, че то е написано на френски език и е поместено в предходния брой на същия в. „Народност“, където е напечатан сонетът за Адел Омер дьо Ел (г. II, бр. 16 от 9 март 1869 г.). Въпросният епиграф е взет от стихотворението на Адел Омер дьо Ел „*A chacun sa destinée*“ („Всеки си има своя съдба“), което носи дата под текста „Константинопол, 1837“. В превод на български той гласи:

Друг някой умира далеч от бащиното огнище;
за него са заточението, оковите, оскърбленията;
тиранията е заплатила на тъмничарите,
за да го намира навсякъде робството;
бавно минават дните му под чуждо небе;
бедният изгнаник!... Той ще умре за своя идол,
завещавайки на небето да бъде отмъстен,
на своята родина — последната си дума.

Интересното в случая е това, че Великсин е възприел стиховете на френската поетеса през призмата на своето българско светоусещане. Тази строфа, написана изобщо за печалния жребий на изгнаника, е извикала в неговото въображение образа на Раковски, пламения български революционер, издъхнал край Букурещ на 9/21 октомври 1867 г., едва 47-годишен, след един извънредно напрегнат и бурен живот. Всъщност може би тъкмо тази строфа е подтикнала Великсин да напише своето стихотворение за Раковски, наречено „Le chant du cygne d'un exilé bulgare“ („Лебедовата песен на един български изгнаник“). Но има и още нещо. Н. Начов, един от първите изследователи на Великсиновото творчество, разглеждайки стихотворението, посветено на Раковски, възкликва: „Защо потегът нарича тая песен последна — Le chant du cygne?“²⁵ Днес не е трудно, след като имаме вече на разположение стихосбирката на Адел Омер дьо Ел, да отговорим на този въпрос — защото тук намираме аналогичното стихотворение „Елиза Меркюр“ с подзаглавие „Chant du cygne“, което по форма представлява изповед на лирическата героиня пред лицето на смъртта. Стихотворението на Великсин за Раковски е наречено „Лебедовата песен на един български изгнаник“, тъй като предава последните предсмъртни думи на нашия национален герой. Очевидно формата на предсмъртната изповед в случая е заимствувана от френската поетеса, както впрочем и самото определение „chant du cygne“.

Естествено е да се очаква, че Адел Омер дьо Ел е упражнила известно влияние върху творчеството на Великсин. След като по собственото му признание години наред се е възхищавал от стиховете на френската поетеса, той не е могъл да не изпита тяхното въздействие. При едно внимателно проучване на Великсиновите стихотворения (на български, румънски и френски език) на фона на единствената стихосбирка на Адел Омер дьо Ел ще открием редица следи на това въздействие: реминисценции на образи, подражание в областта на композицията и техниката на стиха и пр. Но в случая не е толкова важно да посочим конкретните прояви на влиянието, колкото да потърсим неговите причини, т. е. да се опитаме да отговорим на въпроса, защо Великсин е предпочел невзрачната Адел Омер дьо Ел пред големите френски поети на XIX в. Нима той не е знаел например за Юго? Може би някои ще кажат: „Случайност! Попаднало му е кой знае как томчето със стиховете на Адел Омер дьо Ел и тъй като не бил ориентиран във френската литература, той си въобразил, че това ще да е някоя знаменитост.“ Подобно обяснение изглежда логично, но то е прибързано, повърхностно и дори наивно. Ще припомним, че Великсин и в други случаи си е служил с епиграфи от френски поети: например към един от неговите сонети, посветен на някоя си „твърдоглава девица“, която без никаква нужда прибегвала до средствата на козметиката, нанасяйки непоправими щети на естествената си хубост (в „Дунавска зора“, № 44, 5 окт. 1868) ни въвеждат стихове от Льобрюн²⁶; сонетът му в чест на госпожица Марийка В. Михайлиди (в „Македония“, № 47, 17 окт. 1871) е предшествуван от няколко стиха на Гресе²⁷, едно от френските му стихотворения, написани през първите години след Освобождението (в „Целокупна България“, № 78, 8 май 1880) има за епиграф стихове от Пирон²⁸. Следователно тук едва ли може да става дума за случайност: Адел Омер дьо Ел, Льобрюн,

²⁵ Н. Начов. Цит. съч., с. 3.

²⁶ Поис Дени Екушар Льобрюн (1729—1807), френски поет, автор на оди, элегии и епиграми, получил известност в края на XVIII в. със своите „Републикански оди на френския народ“ (1793).

²⁷ Жан Батист Луи Гресе (1709—1777), френски поет, известен със своите стихотворни повели, осмиващи манастирските нрави.

²⁸ Алексис Пирон (1689—1773), френски поет и драматург, автор на комични опери, драми, оди, послания, поеми, басни, сатири, епиграми и др.

Гресе, Пирон — все имена на поети, отдавна забравени, както впрочем след време бива забравен и самият Великсин. . .

Стигаме до един извънредно интересен теоретичен въпрос, който се отнася до цялата ни възрожденска литература: могъл ли е Великсин да разбере и оцени поезията на своите бележити френски съвременници Юго, Бодлер, Верлен, Рембо; могъл ли е Петко Славейков да навлезе в сложния духовен свят на героите на Толстой, Тургенев и Достоевски; интересувал ли се е Г. С. Раковски от творчеството на своя връстник Некрасов; дали Неофит Бозвели е бил в състояние да разбере своите съвременници Пушкин, Лермонтов и Гогол? Самото поставяне на този въпрос ни подготвя за отрицателния отговор. Очевидно не е случайно, че Неофит Бозвели търси своите литературни образци сред произведенията, създадени през XVIII и началото на XIX в., че П. Р. Славейков се увлича от Крилов и Пушкин; не е случайно също, че Юго ще бъде разбран и оценен у нас едва от Вазов и Величков, на които е съдено да направят следващата, решителна крачка в приобщаването на българската литература към европейския литературен процес, а Бодлер, Верлен и Рембо — другите трима именити съвременници на Великсин — ще станат популярни в България едва в началото на нашия век.

Ето как едно отдавна забравено литературно произведение на един почти неизвестен днес поет ни насочва към въпроси, които живо ни интересуват. Разбира се, не бива от този частен случай да се правят големи изводи и обобщения. Но онова, което със сигурност може да се каже, е, че поетическата среща на Великсин с Адел Омер дьо Ел не е била случайна. Тя отразява една от закономерностите на нашето литературно развитие.

РАЗКАЗВАЧЪТ В НОВЕЛАТА „СТРАХ“ ОТ ЙОРДАН РАДИЧКОВ

БОГОМИЛ ПОПОВ

Новелата „Страх“ е още една демонстрация на новото, което Й. Радичков внесе в съвременната българска проза. Или по-точно — един следващ вариант на това ново, — доколкото, макар че „Страх“ „е в редицата“ на предхождащите я новели, що се отнася до най-общите естетически принципи на автора, в нея все пак се долавя нещо, което я различава от тях. И новото е съвсем осезателно не само в структурата на творбата, то е залегнало и в една все по-ясно очертаваща се през последните години тенденция в творческото развитие на автора — тежението към „идентификация“ на героите, към тяхното „нормализиране“ в контекста на една, макар и по радичковски, материално и жизнено по-уплътнена, по-сложна в своето реално съществуване действителност, стремежът към по-задълбочена, проведена от по-нови позиции, интерпретация на човешката душевност.

Интригата, която би трябвало да представлява „ядрото“ на повествованието, взета заедно с най-ясно свързаните сюжетно и тематично с нея структурни цялости на творбата и разработена по правилата на традиционното сюжетно-композиционно разгръщане, би деформирала новелата до една разширена модификация на известния анекдот за надхитрените хитреци. Или — в най-добрия случай — в нея трудно биха намерили своето цялостно и пълноценно развитие основните насоки в идейно-художествените търсения и внушения на автора — за сложността и простотата на човешкия живот, за неподозираното, неочакваното, недооцененото у „простия човечец“, за многопластовостта, усложнеността на възприятия и реакции у традиционния човек от народа, респектирани от повсеместно и категорично налагащия се нов живот, за страха, суеверието, мистиката и най-реалния, най-грубия практицизъм, сложни преплетени в психиката на хората от народа и на „интелигента“, на хората въобще. . .

Тази сложна гама от загатнати и развити идеи, интересни и оригинални наблюдения и хрумвания, от изведени до философски, общочовешки проблеми внушения, е намерила своята